

פעילות יהודית להנצחת השואה בברית-המועצות בימי סטלין*

מרדכי אלטשולר

הנצחת השואה הייתה אחד התחומים שבהם ניכרה פעילות יהודית נרחבת של שארית הפלטה במזרח אירופה בעשור הראשון שאחרי מלחמת העולם השנייה. נוסף על איסוף של חומר תיעודי באה הפעילות הזאת לידי ביטוי גם בקיום עצרות זיכרון ובהקמת אבני ציון ואנדרטאות שנועדו לשמר את זכרו של אחד האירועים האיומים ביותר בהיסטוריה היהודית והאנושית ולהנחילו לדורות הבאים. ואולם בקרב שארית הפלטה של יהודי ברית-המועצות לא באה לכאורה השאיפה הזאת להנצחה לידי ביטוי.

רוב העבודות שנכתבו על הנושא הזה מחוץ לברית-המועצות, עבודות שרובן לא היו נקיות גם מהיבטים פוליטיים, עסקו במדיניותם של השלטונות כלפי הנצחת השואה שבמוקדה עמדה הקמתה של אנדרטה בגיא ההריגה באבי-יאר שבקייב, ובה כנראה לא היו היהודים מעורבים מעורבות נמרצת.¹ רק בשנים האחרונות, עם פתיחתם החלקית של הארכיונים הסובייטיים, מתגלה והולך טפח מן הפעילות היהודית הנרחבת להנצחת השואה.

יהודים רבים ששבו למקומות מגוריהם הקודמים ראו לעצמם זכות וגם חובה להנציח את יקיריהם על-ידי פרסום ספרי יזכור, עריכת עצרות זיכרון והצבת אנדרטאות לקרבנות השואה. ככה ביקשו רבים מהם להביע את כאבם האישי וגם את תחושותיהם לנוכח חורבן יהדות אירופה בכלל ויהודי ברית-המועצות בפרט. לרבים מיהודי ברית-המועצות, גם מי שעוד לפני מלחמת העולם השנייה התגוררו מחוץ לאזורים שנכבשו בידי הנאצים, היו קרובי משפחה שנרצחו בשואה ולכן הפכה ההנצחה למעין מחויבות אישית שאיחדה אנשים פשוטים עם בעלי שם ומעמד בחברה הסובייטית, יהודים בעלי זיקה דתית עם קומוניסטים בעלי תפיסות אנטי-דתיות, כללו של דבר, השואה נעשתה גורם מאחד נרחב של שכבות חברתיות שונות בציבור היהודי. אין תימה אפוא שהיזמות להנצחת השואה היו מקומיות ובאו מלמטה בלי מעורבות שלטונית ולרוב מתוך התנגדותן של הרשויות או הסתייגותן.

יהודים אחדים, שאיבדו את רוב בני משפחותיהם, סברו שהוועד היהודי האנטי-פשיסטי חייב לטפל בעניין הנצחת קרבנות השואה, וכך כתב הגנרל דוד דרגונסקי (David Dragunskii) בדצמבר 1945:

* מאמר זה נכתב במסגרת מחקר מקיף על החיים הדתיים היהודיים בברית המועצות אחר המלחמה בתמיכת "הקרן הלאומית למדע מיסודה של האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים".

¹ William Korey, *The Soviet Cage: Anti-Semitism in Russia* (New York: Viking, 1973), pp. 98-124

במולדתי [העיירה נובוזיבקוב-Novozibkov]² נורו כל בני משפחתי – 74 אנשים ממשפחת דראגונסקי – בידי המפלצות הגרמניות... עצמותיהם של אחיותי ושל הילדים מתגוללים בשדה, בהמות דורכות עליהן... על הוועד היהודי האנטי-פשיסטי לפעול להקמתן של אנדרטאות [לזכר] הילדים, הזקנים והנשים שנורו... את חלום הבלהות הזה קשה לשכוח, יש לגדר כל מקום [של רצח], להציב אנדרטאות, עם כתובות, תוך ציון התאריכים [של הרצח]³."

ואולם נראה שהוועד היהודי האנטי-פשיסטי לא נענה להצעתו של דראגונסקי לקבל עליו את המשימה של הנצחה טקסית ופיזית של קרבנות השואה. הקהילות הדתיות שהיו הגוף הלגיטימי היחיד במקום והוסיפו להתקיים גם אחר פירוקו של הוועד בנובמבר 1948, נעשו אפוא באופן טבעי לנושאות העיקריות כמעט של היזמות להנצחת קרבנות השואה. קהילות כאלה התארגנו ברוב הערים והעיירות באזורים ששוחררו מן הכיבוש הנאצי והתרכזו בהן אוכלוסייה יהודית,⁴ ועניין הנצחת השואה נעשה אחד ממוקדי פעולתן הישירה או העקיפה. פעילותן זו של הקהילות, או של אנשים הקשורים עמן ישירות או בעקיפין, חרגה מן התחום הדתי המובהק, כפי שהוגדר בידי רשויות השלטון. על-ידי תרומות כספיות, קשרים אישיים עם אישי השלטון המקומי וכיוצא באלה נעשו אפוא יהודים רבים ביותר שותפים בפעילות של הנצחת השואה, שהתנהלה פורמלית מטעם הקהילה הדתית כביכול. כיוון שהקהילה הדתית הייתה בפיקוחו של "הסובייט לענייני דתות שליד ממשלת ברית-המועצות" (Sovet po Delam Religioznykh Kul'tov pri SNK SSSR) ונציגיו במחוזות, הרי היא משתקפת בעיקר בחומר הארכיוני של המוסד הזה שהגישה אליו נתאפשרה רק בעשור האחרון.

² בנובוזיבקוב (פלך צ'רניגוב), נמנו במפקד האוכלוסין של 1897 3,836 יהודים, שהיו רבע (25.4%) מכלל האוכלוסייה. עם גידולה של אוכלוסיית העיר מכאן והגירת יהודים ממנה מכאן הצטמצם חלקם של היהודים בעיר. על-פי מפקד של ינואר 1939 התפקדו בה 3,129 יהודים, שהיו רק 13% מכלל האוכלוסייה. חלק גדול מתושביה היהודיים לא נמלטו עם פרוץ המלחמה הסובייטית-גרמנית ונשארו בה תחת הכיבוש הנאצי. ב-17 בפברואר 1942 נערכה בעיר האקציה הראשונה שבה נרצחו כ-800 היהודים; Ilya Altman, ed., *Neizvestnaia chernaia kniga* (Jerusalem-Moscow: Yad Vashem, GARF, 1993), p. 402.

³ Genadii Kostyrchenko, ed., *Evreiskii Antifashistskii Komitet v SSSR, 1941-1948, Dokumentirovannaia istoriia* (Moscow: Mezhdunarodnye otnosheniia, 1996), p.108; Shimon Redlich, ed., *War, Holocaust and Stalinism: A Documented Study of the Jewish Anti-Fascist Committee in the USSR* (Luxemburg: Harwood Academic Publishers, 1995), p. 231. אני מודה לחברי פרופ' שמעון רדליך שהפנה את תשומת לבי לתעודה הזאת.

⁴ Yaacov Ro'i, "The Jewish Religion in the Soviet Union after World War II," in *Jews and Jewish Life in Russia and the Soviet Union*, ed., Yaacov Ro'i, (Ilford: Frank Cass, 1995), pp. 264-289

נוסף על ההנצחה הפיזית של קרבנות השואה, שהייתה העיקרית והנפוצה ביותר, נעשו גם כמה ניסיונות לפרסם עדויות ורשימות של הנספים. ב-1946 החלה קהילת לבוב⁵ לאסוף עדויות של ניצולים ותכננה לפרסם את החומר הזה בשנת 1947.⁶ קהילת ויניצה (Vinnitsa) פנתה אל העירייה וביקשה רשות לפרסם ספר שמות של יהודי העיר שנרצחו בידי הנאצים. בשולי הבקשה רשם ראש העיר פטרוב (Petrov), לאמור "מצד העירייה אין כל התנגדות לפרסום ספר על קרבנות הפשיזם".⁷ ואולם נראה שליזמותיהן של הקהילות בלבוב וויניצה לא היו ממשיכים והפעילות התמקדה בעיקר במפעל של "הספר השחור" שהוועד היהודי האנטי-פשיסטי עסק בהכנתו.

עצרות זיכרון

אחת העצרות הראשונות התקיימה כנראה בחרקוב (Khar'kov) בינואר 1945, לציון שלוש שנים לרצח הנורא של יהודי העיר. בהתכנסות הזאת אספה הקהילה כ-15,000 רובל שנועדו להנצחתם של קרבנות השואה.⁸ ואולם עצרות כאלו נתקלו לעתים קרובות בהתנגדות. בשנות 1946-1945 ביקשה קהילת נובוגרד-וולינסקי (Novograd-Volynskiy) לארגן עצרות זיכרון במקום שבו נרצחו יהודי העיר, אך השלטונות התנגדו לכך.⁹ יהודי קמניץ-פודולסקי (Kamenets-Podol'skiy) ניסו באוגוסט 1946 לקיים עצרת לציון יום הירצחם של כ-23,000 יהודי העיר ב-1941, אבל ראש העיר למצ'וק (Lemchuk), שכנראה לא היה חף מרגשות אנטישמיים, אסר מכל וכל לקיים את העצרת.¹⁰ אנשי הקהילה לא השלימו עם האיסור וביולי 1948 פנו בתלונה אל נשיא ברית-המועצות (יושב-ראש הסובייט העליון), ניקולאי שברניק (Nikolai Shvernik), ואל ראש ממשלת אוקראינה, ניקיטה כרושצ'וב (Nikita Khrushchev), וכתבו בה בין השאר:

⁵ (Lvov; L'viv) ; על=אף שלאורך כל המאמר קראנו למקומות בשמם היום, חרגנו מהכלל הזה במקרה של לבוב מפני שזהו השם הידוע והמקובל בציבור הרחב.

⁶ דין-וחשבון של יושב-ראש הקהילה סרבריאני מיום 5 בינואר 1947 . Tsentralnyi Gosdarstvennyi Arkhiv Vysshykh Organov Vlasti I Upravleniia Ukrainy (TsGAVOU), Record Group (RG) 4648, List 2, File 33, pp. 138-139.

⁷ מכתב של נציג "הסובייט לענייני דתות" (להל"ן: סלע"ד) במחוז ויניצה אל מנהל מחלקת האגיטפרופ (agitprop) במחוז על אי הבנתו של הרשויות במדיניות הסובייטית בענייני דתות משנת 1948; Gosudarstvennyi Arkhiv Vinitskoi Obladsti (GAVO), RG R-2700, List 19, File 35, p. 27.

⁸ TsGAVOU, RG 4648, List 2, File 37, p. 38.

⁹ שם, תיק 301, עמ' 77.

¹⁰ מכתב תלונה של יהודי קאמניץ פודולסק אל נשיא אוקראינה מספטמבר 1947. שם, תיק 37, עמ' 46.

בשנת 1946 שטחנו כולנו את בקשתנו, שנבעה מעומק נשמותיהם של מאות יהודים, לפני ראש העיר שיאפשר לנו לציין את יום האבל הטרגי. [היום] שבו האימהות והאבות שלנו וילדינו החפים מפשע עונו עד מוות ונורו בהמוניהם, אולם הוא סירב... מאז 1944 ביקשה הקהילה בעיר קמניץ-פודולסקי מראש העיר לאפשר לנו לסדר בצורה צנועה את קברי האחים שבהם קבורים אבותינו והורינו, במקומות שבהם נקברו חיים עשרות אלפים מהורינו, אחינו, אחיותינו וילדינו, מקומות שבהן רעדה האדמה מפחד ואימה ועוד שנה לא יהיה אפשר להכיר את המקום שבו ביצעו הרוצחים הגרמנים ב-1941 טרגדיה לא ידועה בהיסטוריה האנושית, והבורות מתכסים והולכים בקוצים ובעשב. לאט לאט נמחקים העקבות וזכרם של אחיותינו, אימותינו וקרובינו היקרים, ולמרות דרישותינו החוקיות, הנובעות מלבותיהם השבורים של מאות אנשים, הנובעות מדמעות אחיותינו - נשארה השאלה הזאת בלא מענה עד היום.¹¹

הבקשה הנרגשת הזאת כקודמותיה לא נענתה והרשויות סירבו להעניק גושפנקה רשמית לעצרת זיכרון לקרבנות השואה, כפי שעשו כמה שנים לפני כן באודסה.

בבוגדנובקה (Bogdanovka), כ-150 ק"מ מאודסה, נרצחו בימי הכיבוש הגרמני והרומני עשרות אלפי יהודים. הגופות נשרפו כדי למחוק את שרידי הפשע, עובדה שנקבעה גם בידי הוועדה הסובייטית לחקר פשעי הנאצים ופורסמה בעיתון מקומי *Chernomorskaia kommuna* ב-30 באפריל 1944. הייתה כאן מעין הודאה של הסובייטים שמדובר ברצח יהודים ולא אזרחים סובייטים סתם.¹² ד"ר קלינוב [Klinov] [D.V.] אחד מראשי הקהילה באודסה, נקט אפוא יזמה ונסע לבוגדנובקה ואסף את אפרם של הנרצחים ואת שרידי עצמותיהם ופנה בשם הקהילה אל נציג הסובייט לענייני דתות וביקש רשות לערוך להם קבורה ציבורית ב-10 בדצמבר 1946, ואף דרש לפרסם את דבר קיום העצרת בעיתונות המקומית. הפקיד במקום לא רצה להכריע בעניין הזה ופנה אל הממונים עליו בקייב ואלה השיבו לו שאין להרשות בשום פנים ואופן קבורה ציבורית כזאת, ועוד הוסיפו: "בבוגדנובקה נשרפו אזרחים בני לאומים שונים, לא רק יהודים, ולכן ראוי לבדוק באמצעות המוסדות המתאימים (*sootvetstvuiushchie organy*; קרי שירותי הביטחון), כיצד יכול היה האזרח ד"ר

¹¹ מכתב תלונה של קהילת קמניץ-פודולסק אל נשיא אוקראינה מספטמבר 1947. שם, תיק 37, עמ' 47 וכן שם תיק 52, עמ' 92; ראה גם: Tsentralnyi Gosudarstvennyi Arkhiv

Obshchestvennykh Obedinenii Ukrainy (TsGAOU), RG 1, List 70, File 1172, p. 5. ¹² עיין: David Starodunskii, *Odesskoe getto* (Odessa: Khaitekh, 1991), pp. 14-15; Itzhak Arad, ed., *Unichtozhenie evreev SSSR v gody nemetskoii okkupatsii (1941-1944)*, *Sbornik dokumentov I materialov* (Jerusalem: Yad Vashem, 1991), pp. 164-

קלינוב לאסוף בבוגדנובקה את אפרם ועצמותיהם של הנרצחים ולחלקם על-פי קריטריונים לאומיים".¹³

ולא זו בלבד שאסרו על עריכת קבורה ציבורית סמלית לקרבנות השואה, אלא רמזו גם שניסיון כזה נושא בחובו מגמות נסתרות ששירותי הביטחון צריכים לתת עליהן את הדעת. הרשויות ראו אפוא בצדק בפעולות כאלה ביטוי לשאיפות לאומיות או "לאומניות" כלשונו. ואכן נציג הסובייט לענייני דתות באוקראינה ציין בתזכיר על הדת היהודית ב-1947 לאמור:

שאיפות לאומניות באות לידי ביטוי בייחוד בהקשר של קברי האחים, שבהם קבורים הפטריוטים של מולדתנו שהומתו בעינויים בידי הפשיסטים-הגרמנים. ואף-על-פי שידוע היטב שבאותם הקברים נחים שרידי גופותיהם של מאמינים ולא-מאמינים ושל בני לאומים שונים, שואפים חוגים מסוימים בציבוריות היהודית להפוך את מקומות הקבורה האלה כקברים של הנרצחים היהודים.¹⁴

ואף-על-פי שהתנגדו התנגדות נמרצת לקיום עצרות זיכרון לקרבנות השואה בחוץ, הסכימו הרשויות בשלהי המלחמה לקיומן של אזכרות כאלה בבתי הכנסת ואף עודדו את העניין. כדי להעלות את קרנו של רב בית הכנסת הגדול במוסקווה, שלמה שליפר (Shlomo Shlifer), ומתוך היענות לקריאתו של הרב הראשי לארץ-ישראל – הרב יצחק הרצוג – הסכימו הרשויות לקיים ב-14 במרס 1945 תפילת אזכרה לקרבנות השואה בבית הכנסת. ההשתתפות באזכרה הייתה על-פי כרטיסים שחולקו בהתאם להוראות הרשויות והשתתפו בה אנשי ממשל ובכללם פאולינה ז'מ'צ'וזינה (Paulina Zhemchuzhina), אשתו של ויאצ'יסלאב מולוטוב (Viachislav Molotov), שישבה באולם הגברים. כן היו נוכחים בתפילה קצינים גבוהים, סופרי יידיש (איציק פפר, שמואל הלקין, דוד הופשטיין, לייב קווטקו)¹⁵ ואף ההיסטוריון הסובייטי החשוב היהודי המומר, יבגני טארלה (Evgenii Tarle). את הקדיש ותפילת אל מלא רחמים נשא מיכאיל אלקסנדרוביץ', שהיה באותו הזמן זמר פופולרי מאוד בברית-המועצות.¹⁶ נוסף על האזכרה בבית הכנסת במוסקווה היו אזכרות גם במקומות אחרים. ב-12 באוגוסט 1945 קיימה קהילת מוזיר (Mozir) תפילה מיוחדת לזכר קרבנות

¹³ TsGAVOU, RG 4648, List 2, File 37, pp. 66-68

¹⁴ דין-וחשבון על מצב הדת היהודית באוקראינה מיולי 1947; TsGAOU, RG 1, List 23, File 4556, p. 132

¹⁵ על-אף שההשתתפות של סופרי היידיש בתפילת האזכרה הייתה באישור מפורש או מרומז של הרשויות, הוזכר ה"חטא" הזה במשפט של חברי הוועד היהודי האנטי-פשיסטי: Vladimir Naumov, ed., *Nepravdenyi sud- Poslednii Salinskii rasstrel* (Moscow: Nauka, 1994), pp.38, 115, 116

¹⁶ עמנואל מיכלין, הגחלת, שמי"ר, ירושלים 1986, עמ' 94-96; Mikhail Aleksandrovich, *Ia pomniu...* (Moscow: n.p., 1992), pp. 138-140

השואה. לקראת הטקס נשלחו הזמנות לכ-500 איש יהודים ולא-יהודים, ובכלל זה לאחד הכמרים של הכנסייה הפרובוסלווית הרוסית בעיר, רומנושקו (Romanushko). מכלל כ-500 האנשים שהשתתפו בתפילה היו כ-350 צעירים וגם יהודים קומוניסטים¹⁷ שתפסו עמדות חשובות בעיר. הרדיו המחוזי פרסם את דבר קיום האזכרה. בהזדמנות הזאת נאספו 13,000 רובל לשיקומו של בית הכנסת ו-4,000 רובל בשביל הצלב האדום של ברית-המועצות. באזכרה הושמעו דברי שבח לצבא האדום ולסטלין, שאליו נשלח מברק מיוחד. אבל שלא כבמוסקווה נשמעה בביילורוסיה ביקורת חריפה על קיום האזכרה והרשויות המקומיות הואשמו ב"קוצר ראות פוליטית" (politicheskaia blizorukost').¹⁸ לנוכח חוסר הבהירות באשר לקיום תפילות אזכרה לקרבנות השואה בבתי הכנסת, שלחה קהילת בית הכנסת הגדול במוסקווה בדצמבר 1945, כמובן באישור השלטונות, מברק אל רוב הקהילות בזה הלשון: "הקהילה הדתית של מוסקווה מודיעה, כי היהודים הדתיים בעולם כולו קבעו שבוע של אבל החל מ-8 במרס לזכר הקרבנות שנפלו מידי התליינים הפשיסטים".¹⁹ ב-1946 נתקיימו אפוא תפילות אזכרה לקרבנות השואה בבתי כנסת רבים בברית-המועצות, ובכלל זה בבית הכנסת הגדול במוסקווה. ב-1947 לעומת זאת כבר לא נתקיימו כנראה תפילות מיוחדות לקרבנות השואה בבתי הכנסת, אם כי בהזכרת נשמות נאמר לעתים יזכור כללי לקרבנות השואה.

מה היה מקור היחס השונה של הרשויות כלפי קיום אזכרות לקרבנות השואה בחוץ ובבתי כנסת? השוני הזה נבע כנראה משני גורמים. (א) את האזכרה בבית כנסת ניתן היה לראות כחלק מן הפעילות הדתית שהייתה מותרת ולגיטימית בבית התפילה, אך אסורה בהחלט בחוץ; (ב) משתתפי האזכרות בבתי כנסת נבחרו בקפדנות וניתן היה לפקח פיקוח הדוק ביותר הן על הבאים והן על הטקס, שהיה קבוע ומתואם מראש, שלא כטקסים שנתקיימו בחוץ, במקום הרצח.

הנצחה פיזית

שלא כעצרות ותפילות אזכרה שהן פעולות חד-פעמיות, הרי הצבת אנדרטאות נועדה ליצור מוקד קבוע של הזדהות עם קרבנות השואה. אין תימה אפוא שהרשויות גילו רגישות מיוחדת

¹⁷ בין המשתתפים היה וינוקור (Vinokur), מנהל מחלקת משאבי אנוש (Otdel kadrov) במחוז פולסיה (Polesy'e), גוטלובסקי (Gotlovskii), עורך ברדיו של המחוז.

¹⁸ דין-וחשבון של נציג סלע"ד במחוז פולסיה לרבע השלישי של שנת 1945; Natsionalnyi Arkhiv Respubliki Belarus (NARB), RG 952, List 2, File 2, p. 84 של נציג סלע"ד במחוז פולסיה מ-1 באוקטובר 1945 ועד 21 במאי 1946. שם, תיק 5s, עמ' 15-17.

¹⁹ Gosudarstvennyi Arkhiv Chernovitskoi Oblasti (GACHO), RG R-623, List 2, File 3, p. 6

כלפי הפעילות הזאת שהחלה עוד לפני סיומה של המלחמה, ואפילו הרעיון להקמת אנדרטה לזכרם הגטו בוורשה נולד למעשה בברית-המועצות ב-1943.²⁰

כיוון שרצח היהודים ברחבי ברית-המועצות הכבושים התבצע סמוך לכל עיר ועיירה,²¹ הרי פעולות ההנצחה לא הוגבלו לכמה מקומות מרכזיים אלא ננקטו ביישובים רבים מאוד ורק על מיעוטם אנו למדים עתה.

יחסן של הרשויות הסובייטיות בארצות הבלטיות כלפי הנצחת השואה היה במקרים רבים חיובי יותר מבאזורים אחרים של ברית-המועצות,²² וכך גם באשר להצבת אנדרטה לקרבנות השואה בעיר וילנה. בסוף 1946 פנתה הקהילה הדתית של וילנה לנציג של הסובייט לענייני דתות בליטא וביקשה רשות לסדר בצורה נאותה את קברי האחים בפונאר (Ponary) ולהציב שם אנדרטה. פונאר, כעשרה ק"מ מוילנה, הייתה בימי הכיבוש הנאצי לגיא ההריגה של רבבות יהודים, שבויי מלחמה סובייטים ואזרחים מתנגדי הנאצים. אחר השחרור נותר המקום מוזנח ולא הוצב בו כל ציון. הנציג של הסובייט לענייני דתות בליטא מסר את הפנייה לסגן ראש הממשלה והמליץ להיענות לבקשתה של הקהילה וכן להתייחס בחיוב להצעה להציב במקום אנדרטה מתוך תיאום כמובן עם האדריכל של הרפובליקה הליטאית.²³ בעקבות זאת נקבעו באותו הזמן ציונים במקומות רחוקים של יהודים בשואה גם בעיירות אחרות של הרפובליקה הליטאית כגון בסטה (Seta) ובאוטיאן (Utian) ובעיר דובלה (Dobele) שבלטוויה.²⁴

גם בביילורוסיה²⁵ השכנה נעשו כמה ניסיונות להנציח את קרבנות השואה באנדרטאות. במינסק נאספו כספים לשם הצבת יד לקרבנות השואה והאנדרטה נבנתה הודות לשיתוף

²⁰ Nathan Rapoport, "Memoir of the Warsaw Ghetto Monument," James E. Young, ed., *The Art of Memory - Holocaust Memorials in History* (Munich: Prestel, 1994), p. 106

²¹ ראה מאמרי: "The Unique Features of the Holocaust in the Soviet Union," Ro'i, ed., *Jews and Jewish Life*, pp. 171-211

²² הסיבות ליחס הזה עדיין מחכות למחקר מעמיק ושיטתי החורג מן הנושא הנדון כאן. ראה כמה דוגמאות אצל:

Zvi Gitelman, "The Soviet Politics of the Holocaust," in Young, *The Art of Memory*, p. 141

²³ מכתב של נציג הסובייט לענייני דתות בליטא (פושניס) אל סגן ראש ממשלת ליטא (ניונקאי) מ-12 במרס 1948; LCVA, RG 12181, List 1, File 26, p. 77; 1948

²⁴ Gitelman, "The Soviet Politics," p. 144-145; idem, *A Century of Ambivalence* (New York: Schocken, 1988), p. 185

²⁵ בספר שהופיע לאחרונה בביילורוסיה מזכרים כמה יישובים בהם הוצבו אנדרטאות ולוחות הנצחה בתקופה הנדונה במאמר זה. מדובר בציוני זיכרון ביישובים האלה: בערים בוריסוב (Borisov) וברסט (Brest), ביישובים העירוניים דיאטלובו (Diatlovo), ראדושקוביצ'י (Radoshkovich), סטארובין (Starobin), אוזדה (Uzda) ובכפרים לוגובאיה (Lugovaia), טימקוביצ'י (Timkovich), בודלאב (Budelav) אוזלאני (Uzliany), שאצק (Shatsk), צ'רנאבצ'י (Chernavchitsy), ודרצ'ין (Derechin). לטענת המחבר האנדרטאות ולוחות

פעולה הדוק בין הקהילה הדתית ובין יהודים שמילאו תפקידים חשובים בחיי הממסד והכלכלה בעיר.²⁶ לאחר שהאנדרטה ועליה כתובת ברוסית וביידיש עמדה על כנה, פנו אנשי הקהילה אל הרשויות וביקשו היתר לקיים באוגוסט 1946 טקס גילוי האנדרטה, אך הרשויות לא הרשו וטענו שבמקום נרצחו לא רק יהודים ולא רק יהודים דתיים ולכן אין רשות לקהילה הדתית לדבר בשמם. ואף-על-פי-כן קיימה הקהילה טקס גילוי של המצבה בהשתתפות קהל רב.²⁷

בעקבות הפעילות בעניין ההנצחה במינסק, החלה בנובמבר-דצמבר 1945 פעילות דומה בעיר צ'רבן (Cherven') שבמחוז מינסק. ערב מלחמת העולם השנייה התגוררו בצ'רבן 1,491 יהודים שרובם נרצחו בידי הנאצים. לאחר שחרור העיר בידי הצבא האדום בראשית יולי 1944 חזרו ובאו אליה עשרות משפחות יהודיות ומקצתן התארגנו במניין שהיה בו גם רב. אנשי המניין חשו צורך להציב אנדרטה ליהודים שנרצחו בימי הכיבוש. לא רק אנדרטה ביקשו להציב אלא החליטו גם לחרוט עליה את שמות כל הנספים, בבחינת "לכל איש יש שם", ולציין גם את גילם. הם פנו אפוא ליהודים יוצאי צ'רבן ברחבי ביילורוסיה ואף במוסקווה לשם קבלת נתונים על שארי בשרם שנספו בשואה. בפעילות הזאת השתלב ולדימיר פונדאטור (Vladimir Fundator), איש מדע ממוסקווה שהוריו נרצחו בעיר צ'רבן. המבקשים להנציח באנדרטה את שארי בשרם נתבקשו לתרום 300 רובל לפחות ונאסף סכום של כ-15,000 רובל. בסכום הזה הוזמנו באחד מבתי היציקה של מוסקווה לוחות מתכת שעליהם נחרטו שמותיהם של קרבנות השואה מצ'רבן. בכל אחד מן הלוחות האלה היו אמורים להירשם כ-25 שמות והאנדרטה נועדה לכלול 40 לוחות כאלה, כלומר שמות של כ-1,000 יהודים. בזמן העבודה על הכנתה של האנדרטה נתקלו מארגניה בקשיים כספיים ונתקשו להשלימה,²⁸ וב-

הזיכרון הוצבו במקומות רצח של יהודים, אולם אין הדבר ברור מן ההקשרים המובאים בספר ומן המקורות שעליהם הוא מסתמך. לא נאמר גם שהציונים האלה הוצבו ביוזמתם של יהודים; Marat Botvinnik, *Pamiatniki genotsida evreev Belarusi* (Minsk: Belaruskaja; יהודים; navuka, 2000), pp. 32-36, 43, 48, 55, 60-61, 68-69, 72-74, 77, 79, 81, 87, 89, 91-93, 96, 98, 111, 113, 117-118, 120, 135-136, 252, 257, 259, 271-272

²⁶ דין-וחשבון של נציג הסובייט לענייני דתות בביילורוסיה לרבע השלישי של 1946; NARB, RG 952, List 2, File 6, p.41. ראה גם שלום חולבסקי, *בסופת הכיליון, יהדות ביילורוסיה המזרחית במלחמת העולם השנייה*, המכון ליהדות זמננו, האוניברסיטה העברית בירושלים ו"מורשת", ירושלים 1988, עמ' 248. בהקמתה של האנדרטה סייעו מנהל מחלקת המשק העירונית (נחום גונין), מנהל המחלקה לשיפור פני העיר (יוסף ניסנבאום) ומנהל המפעל ששירת במחלקה הזאת (מאטביי פאלקוביץ'); Leonid Smilovitskii, *Istoriia Evreev Belarusii, 1941-1944* (Tel Aviv: Privately Published, 2000), p. 280

²⁷ דין-וחשבון של נציג הסובייט לענייני דתות בביילורוסיה לרבע השלישי של 1946; NARB, RG 952, List 2, File 6, p. 41

²⁸ Leonid Smilovitskii, *Eto bylo v Chervene*, in *Evrei Belarusi; istoriia I kultura* (Minsk: Belarusskoe ob"edinenie evreiskikh organizatsii I obshchin, 1998), vol. III-IV, pp. 223-231

14 בספטמבר 1946 פנה ולדימיר פונדאטור אל ראש הוועד היהודי האנטי-פשיסטי שלמה מיכאלס וכתב לו לאמור:

אני שולח לך תצלום של הלוח הראשון שיוצב על קברם של קרבנות הפשיזם בעיר צ'רבן... בסך הכל יהיו יצוקים ארבעים לוחות כאלה. אני מבקש ממך לשכנע את מועצת השרים של בילורוסיה להקציב 30,000 רובל להצבת אנדרטה על קברם של קרבנות הפשיזם בצ'רבן נוסף על 15,000 הרובל שאספנו לשם ייצורם של הלוחות המוזכרים במוסקווה. אחדים הציעו שנציב את הלוחות בקיר צדדי של אחד מבתי האבן בעיר צ'רבן עצמה ולוח אחד עם כתובת כללית במקום קברם של קרבנות הפשיזם. אנא הודע לנו מהי דעתך בנדון.²⁹

מתברר אפוא שעד שלהי 1946 לא השלימו יוזמי הקמתה של האנדרטה את מפעלם – הם נתקלו בקשיים בגיוס המימון הדרוש ונאלצו לבקש סיוע משלטונות ביילורוסיה. איננו יודעים אם אכן פנה שלמה מיכאלס בעניין הזה אל ממשלת ביילורוסיה, אבל הדעת נותנת שפנייה כזאת לא הייתה נענית בחיוב בגלל גישתן המסויגת או השלילית של הרשויות כלפי הנצחתם של קרבנות השואה. ואולם הדבר מלמד על פעילות יהודית נרחבת למען הנצחתם של קרבנות השואה, פעילות שהשתלבו בה יהודים מערים שונות והתקיים בה שיתוף פעולה בין חוגים דתיים ובין אנשים בולטים בממסד הסובייטי.

בעיירה רצ'יצה (Rechitsa) שבמחוז גומל ('Gomel') ישבו ערב המלחמה למעלה מ-7,000 יהודים והיוו כרבע מן האוכלוסייה במקום. לאחר השחרור חזרו אליה רק כמה עשרות משפחות יהודיות וב-1946 הוקמה בבית הקברות היהודי מצבת לבנים לזכר קרבנות השואה.³⁰ כן עלה בידי היהודים המעטים ששבו לעיר גלובוקויה (Glubokoe) שבאותו מחוז להציב יד על קברם של קרבנות השואה ועליה כתובת ביידיש.³¹

באותו הזמן נעשו מאמצים להציב יד לקרבנות השואה לפחות בחמש-עשרה ערים ועיירות ברחבי אוקראינה, ובכללן בארבע ערים באזורים שסופחו לברית-המועצות בימי מלחמת העולם השנייה (מחוזות לבוב, קאמייניץ-פודולסק וצ'רנוביץ).

בראשית 1947 הציע ראש הקהילה הדתית של לבוב לב סרבריאני (Lev Izrailovich Serebriannyi) "להציב אנדרטה מונומנטלית ב'פיאסקי' (Piaski), המקום שבו נורו עשרות

²⁹ Mordechai Altschuler, "The Jewish ; ראה גם: P-199, "The Jewish Anti-Fascist Committee in the USSR in Light of New Documentation," *Studies in Contemporary Jewry*, vol. 1 (1984), pp. 280-281

³⁰ Smilovitskii, *Istoriia evreev Belorussii*, p. 268

³¹ Gitelman, *A Century of Ambivalence*, p.189

אלפי יהודי לבוב בידי ההיטלראים".³² החלטה ברוח זו התקבלה באספה הכללית של הקהילה ובה נקבע לאמור: "ב-1947 ... להעמיד אנדרטה על קבר האחים של קרבנות הפשיזם הקבורים ב'פאסקי'",³³ אבל נראה שהחלטה לא יצאה אל הפועל, כיון שכעבור כשלושה שבועות (ב-25 במרס) נאסר ראש הקהילה והואשם בסיוע ל"בריחה" והעניין ירד מן הפרק. ואולם ביזמתו של הרב חיים בן דויד קלייפר (Khaim Davidovich Kleiper), שהגיע לטרנפול (Tarnopol) מלבוב, נערכה התרמה בקרב כל יהודי העיר והוצבה אנדרטה על קברם של קרבנות השואה, שעליה נכתב ביידיש וברוסית "זיכרון נצח וכבוד ליהודים שנרצחו בידי הפשיסטים הגרמנים". בגילוי המצבה שהתקיים באוקטובר 1946 השתתפו נציגים רשמיים של העירייה וגם מזכיר המפלגה הקומוניסטית בעיר נשא דברים.³⁴ בעיירה שפטובקה (Shepetovka) שבמחוז קאמייניץ-פודולסק, ישבו ערב המלחמה כ-20,000 יהודים, שהיוו כ-20% מן האוכלוסייה. רובם נרצחו בידי הנאצים ומקצת הניצולים המעטים עזבו לפולין. היהודים המעטים שנותרו בעיירה לא היה בכוחם להקים אנדרטה, אבל ב-1946 דווח, כי "קברי האחים סודרו בצורה טובה... בכוחותיהם של היהודים המאמינים [דתיים]. [במקום שב] נורו בידי הגרמנים 26,000 איש – יהודים ובני לאומים אחרים. מעל הבורות הערימו תלי עפר והמקום גודר בגדר מתכת".³⁵

בצ'רנוביץ, שאחרי המלחמה היו בה כמה קהילות דתיות שהתחרו זו בזו בעניינים שונים, היה הניסיון להקים אנדרטה לקרבנות השואה מפעל שאיחד סביבו את הקהילות. לאחר שרוב יהודי צ'רנוביץ עזבו אל רומניה בשנות 1945-1946 ולעיר באו יהודים מאזורים אחרים של ברית-המועצות והיישוב היהודי בעיר התייצב במידת מה, החלו אלה לטפל בהצבת אנדרטה לקרבנות השואה. הם פנו לנציג של הסובייט לענייני דתות וביקשו רשות להציב אנדרטה במקום שנרצחו היהודים ב-1941 ולערוך לשם כך התרמה מיוחדת בקרב תושבי העיר. לנוכח חוסר הבהירות בעניין הזה פנה נציג הסובייט לענייני דתות במחוז ביולי 1948 אל הממונה עליו בקייב וזה השיב שבמקום נרצחו אזרחים סובייטים ולכן "עניין הצבתה של

³² דין-וחשבון של ראש הקהילה סרבריאני מ-5 בינואר 1947; 138, p. File 33, List 2, 4648,

TsGAVOU, RG

³³ Mikhail Mitsel, ed., *Obshiny iudeiskogo vereispovedaniia v Ukraine (Kiev, Lvov: 1945-1981 gg.)*

(Kiev: Biblioteka Institutu Iudaika, 1998), p. 180

³⁴ דין-וחשבון של סלע"ד באוקראינה לרבע האחרון של 1946; 61-62, File 4556, pp. דין- וחשבון על פעילות היהודית דתית באוקראינה מ-25 ביולי 1947, שם, עמ' 132. סקירה קצרה על הדת היהודית 1949; 160, p. 61; עיין גם: פנקס הקהילות פולין - גאליציה המזרחית, יד ושם, ירושלים 1980, עמ' 251.

³⁵ דין-וחשבון על מצב בתי הקברות במחוז קמניץ פודולסקי מנובמבר 1946; 20, p. File 14, List 2, 4648, RG TsGAVOU,

אנדרטה הוא עניינה של אוכלוסיית צ'רנוביץ כולה" ולא עניין יהודי מיוחד ו"יש לאסור באיסור מוחלט איסוף כספים בבתי הכנסת לשם בניית אנדרטה".³⁶

בצורה דומה הגיבו הרשויות על יזמתה של הקהילה הדתית בפּרילוקי (Priluki) שבמחוז צ'רניגוב (Chernigov). הקהילה פנתה לרשויות העיר וביקשה רשמית את רשותן לקיים יום התרמה (kruzhochnyisbor) בתיאום אתן לשם הקמת אנדרטה לנרצחי השואה וכן לערוך עצרת המונים בעת גילוי האנדרטה ולפרסם את דבר העצרת בעיתונות המקומית. הפקידות המקומית שלא ידעה כיצד עליה להתייחס לביקשה הזאת או ביקשה להתחמק מהחלטה בעניין, ביקשה הוראות מקיב וזאת התשובה שנתקבלה: "הצבתן של אנדרטאות על קברי קרבנות הפשיסטים הגרמנים הוא עניינה של העירייה ולא של הקהילה הדתית. העירייה רשאית לשלב בכך את כל האזרחים [הדגשה במקור]... הקהילה אינה צריכה לעסוק בבניית האנדרטאות".³⁷

בהצלחה רבה יותר הוכתרה פעילותם של היהודים המעטים בעיר שצ'ורס (Shchors), לפני סנובסק [Snovsk], שבמחוז צ'רניגוב. ערב המלחמה ישבו בשצ'ורס כ-1,500 יהודים בסך הכל, שהיו כ-15% מן האוכלוסייה, ורק מעטים חזרו אליה אחרי השואה. ואף-על-פי-כן נראה שעלה בידיהם להציב בשנים ההן אנדרטה לזכר קרבנות השואה. את פעולת המעטים הללו מתאר הסופר היהודי-הרוסי אנטולי ריבאקוב (Anatolii Rybakov) בזיכרונותיו כדלקמן:

[אחד הניצולים המעטים] התהלך עם זקנים אחרים בחצרות, במקומות שוממים ומוזנחים, בדרכים, ביערות ובשדות ואספו בשקים את שרידי הנרצחים... את השרידים הללו קברו בקבר אחים... על קבר האחים הוצבה אבן גרניט גדולה ועליה נחרטה כתובת בלשון הרוסית "זיכרון נצח לקרבנות של הכובשים הגרמנים נאצים" ... [ובעברית] "וניקיתי, דמם לא ניקיתי".³⁸

הכיתוב בעברית היה אפוא שונה מילולית ולא כל שכן בעל משמעות שונה בתכלית מן הכיתוב ברוסית. אך הרשויות המקומיות לא הבחינו בכך וחשבו שמדובר בכתובת ביידיש (evreiskii). גם בעל הזיכרונות, הסופר ריבאקוב, לא הבין את משמעות הכתובת אלא לאחר שמלווהו היהודי הסביר לו וכך סיים הסופר את הרומן שלו **חול כבד**,³⁹ שעורר עניין רב בעולם

³⁶ מכתב של נציג סלע"ד באוקראינה אל נציגו במחוז צ'רנוביץ מ-13 בספטמבר 1948, שם תיק 50, עמ' 199.

³⁷ שם, תיק 116, עמ' 93-94 וכן דין-וחשבון של סלע"ד באוקראינה לרבע האחרון של File 4556, p. 61 TsGAOUU, RG 1, List 23, ;1946

³⁸ Anatolii Rybakov, *Roman-vospominanie* (Moscow: n.p., 1997), pp. 233-235
³⁹ אנטולי ריבאקוב, **חול כבד**, עם עובד, תל אביב 1980.

בעולם כולו. היהודים נאלצו אפוא לנקוט תחבולות שונות כדי להביע את רגשותיהם ולעתים אף עלה הדבר בידיהם.

הפעילות להנצחת קרבנות השואה לא פסקה גם בשנים שהמדיניות האנטישמית של השלטון הגיעה בהן לאחד משיאיה (1948-1953). האוכלוסייה היהודית הקטנה בעיר פרבומאיסק (Pervomaisk) פעלה באמצעות הקהילה הדתית הלא רשמית להצבת אנדרטה על קבר נרצחי השואה. ב-1948 הורה נציג הסובייט לענייני דתות באוקראינה לנתון למרותו במחוז אודסה⁴⁰ להבהיר לפונים לאמור, אנדרטאות מציבה העירייה ולא הקהילה הדתית. בו בזמן הציע לוועד הפועל של המחוז ולעיריית פרבומאיסק לנקוט את האמצעים הדרושים כדי לשמור על המקומות שקבורים בהם קרבנות הפשיזם ולסדר את המקום במידת האפשר.⁴¹

תשובה דומה השיב נציג הסובייט לענייני דתות בקייב לפנייתה של קהילת פולטווה (Poltava), שעסקה באיסוף כספים לשם בניית אנדרטה לקרבנות השואה.⁴² גם הקהילה הדתית של העיר קרמנצ'וג (Kremen'chug) שבאותו מחוז פנתה ב-1948 אל נציג הסובייט ואל העירייה וביקשה רשות לערוך התרמה מיוחדת לבניית אנדרטה לקרבנות השואה. בפנייתה הדגישה כי "כל יהודי חייב להשתתף בהצבת אנדרטה היסטורית כזאת", ולאחר קבלת אישורה של העירייה יודפסו קבלות מיוחדות שבראשן יצוין: "התרמה להצבת אנדרטה על קברי היהודים שנרצחו בידי ההיטלראים הברברים". היוזמים הבטיחו לפנות לארכיטקט של העיר לשם תכנונה של האנדרטה שעליה תהיה כתובת בשפה היהודית (הכוונה כנראה לידיש) וכן ברוסית.⁴³ בתשובה שנתקבלה מקייב נכתב לאמור:

עניין הצבת אנדרטה על קבריהם של קרבנות הפשיסטים הגרמנים הוא בסמכותן של הרשויות הסובייטיות במקום. כאן ראוי להדגיש במיוחד שבין הקרבנות של האזרחים הסובייטים שנרצחו היו לא רק יהודים אלא גם אוקראינים, רוסים ואחרים. לפיכך עניין הצבת אנדרטה [לקרבנות] הוא עניינה של כל האוכלוסייה של העיר קרמנצ'וג.⁴⁴

שלא כבקרמנצ'וג, הסתפקה הקהילה היהודית הקטנה בלובני (Lubny) שבמחוז פולטווה בדרישה צנועה שהמקום המוזנח, שבו קבורים קרבנות השואה, יימסר לטיפול. ראש

⁴⁰ ראה: John Anderson, "The Council for Religious Affairs and the Shaping of Soviet Religious Policy," *Soviet Studies*, vol. 43, no. 4 (1991), pp. 689-710

⁴¹ מכתב של נציג הסובייט לענייני דתות באוקראינה אל נציגו במחוז אודסה מ-8 ביולי 1948, File 50, p. 45 TsGAVOU, RG 4648, List 2.

⁴² מכתב של נציג סלע"ד באוקראינה אל נציגו במחוז פולטווה מ-21 ביולי 1948, שם, תיק 50, עמ' 71.

⁴³ מכתב של קהילת קרמנצ'וג אל העירייה, שם, עמ' 73.

⁴⁴ מכתב של נציג סלע"ד בקייב בעניין הקמת אנדרטה לקרבנות השואה בקרמנצ'וג מ-6 באוגוסט 1948, שם, עמ' 74.

הקהילה והרב לייב בן משה גרינברג (Leub Moiseevich Grinberg) פנה אפוא אל העירייה וביקש שתיתן לקהילה רשות לטפל בשטח קבורתם של כ-3,000 יהודי העירייה שנרצחו על-יד בית החרושת לעצים (Lubanskii pen'ko-zavod). הרשויות המקומיות השיבו בחיוב, אבל אז התערב נציג הסובייט לענייני דתות במחוז והביע את התנגדותו הנחרצת.⁴⁵ ואף-על-פי-כן הצליח הרב ליזום חפירה של תעלה מסביב לחלקת אדמה ששימשה מעין מצבה לנרצחים. החלקה נוקתה והקהילה דאגה לה במשך שנים, כפי שהעיד הרב ב-1953: "כל היהודים שמישהו משארי בשרם נספה באותה תקופה [זמן השואה] אינם מסרבים ונותנים סכום כלשהו". הרב אף העיד שבימי החג באים ילדי הנספים ממוסקווא, מלנינגרד ומערים אחרות ומרימים תרומה לשמירת המקום.⁴⁶ גם באומן (Uman) שבמחוז קייב קיבלה עליה הקהילה את סידור מקום הרצח של למעלה מעשרת אלפים יהודים מצפון לעיר. הוועדה העירונית לחקר פשעי הנאצים בשטחים הכבושים קבעה, כנראה בראשית 1944, כי בסוכוי יאר (Sukhoi Yar) "נשרפו חיים" כ-13,000 יהודים.⁴⁷ המקום נותר מוזנח גם אחרי המלחמה והעירייה, שהייתה צריכה לטפל בכך על-פי החוק, לא דאגה כלל לסידור המקום, כפי שדיווח הסובייט לענייני דתות:

בסוכוי יאר, מחוז קייב, מקום שהגרמנים הוציאו בו להורג 18,000 אזרחים סובייטים [רובם יהודים], סודר קבר האחים לא ביזמת העירייה (Gorsovet) אלא ביזמתה של הקהילה הדתית המקומית, באמצעה שלה ועל חשבונה. היא גם זו שהעלתה את השאלה בדבר הקמת אנדרטה במקום, כבר הוכן דגם, נקבע התקציב ורוכזו חומרי [הבנייה] ועתה [1947] נערך מבצע לגיוס אמצעים נוספים. אולם העירייה עומדת מן הצד בכל הפעולה הזאת.⁴⁸

יזמה להצבת אנדרטה לקרבנות השואה בעיר הראשית של מחוז דניפרופטרובסק (Dnepropetrovsk), יש בה ללמד על דרך פעולתן של קהילות שניסו לנצל את ניגודי האינטרסים בין הרשויות הסובייטיות השונות כדי להשיג את מבוקשן. בעניין הזה היה פעיל

⁴⁵ דין-וחשבון של נציג סלע"ד באוקראינה לאוגוסט-אוקטובר 1946, TsGAOUU, RG 1, List 23, File 4555, p. 391

⁴⁶ דין-וחשבון של נציג סלע"ד באוקראינה לשנת 1953, שם, תיק 3531, עמ' 33.

⁴⁷ ארכיון יד ושם, M-52/14, p. 2. על רצח היהודים באומן ראה גם: Altman, *Neizvestnaia*, pp. 184-196 וכן ר' טאגער, "א געוויינלעכער טאג", פאלקס-שטימע (ורשה), 10 במאי 1958; Mordechai Altshuler, Ithak Arad, Shmuel Krakovski, eds., *Sovetskie evrei*, 1958, pp. 148-149, 228-229; *pishut He Erenburgu* (Jerusalem: Yad Vashem, 1993).

⁴⁸ דין-וחשבון על מצב בתי הקברות באוקראינה וברפובליקה הרוסית מיוני 1947, NARB, RG 952, List 1, File 7, p. 6

במיוחד סגן ראש הקהילה שולמן נציג הסובייט לענייני דתות במחוז התנגד ליזמה בטענה השגורה, כי "אין זה מתפקידה של הקהילה הדתית [לעסוק בכך] ובין הנורים היו לא רק יהודים". אולם שולמן לא נח ולא שקט ובזמן היעדרו של נציג הסובייט מן העיר השיג אישור ממחלקת הבנייה העירונית ואף הוזמנה תבנית של אנדרטה. נציג הסובייט באוקראינה התלונן על התנהגותם של אנשי העירייה והדגיש כי שולמן

זכה לתמיכתם של כמה מן העובדים האחראים בעיר ולהסכמתם להציב יד [לנרצחי השואה. בעקבות הסכמה זו] החל באיסוף כסף למטרה הזאת ... שולמן סיכם עם קבוצת שחקנים יהודים בדניפרופטרובסק לארגן מופע לשם [גיוס כספים] לצורך הצבת האנדרטה. מנהל התאטרון ע"ש שווצ'נקו [Shevchenko] ... הסכים להעמיד את אולם התאטרון לרשות המופע. שולמן הספיק גם לבקר בלשכה העירונית [לארגון] הרצאות [lektorskoe biuro] וכאן קיבלוהו משום מה בסבר פנים יפות והסכימו לארגן הרצאה בתשלום על הנושא "פלסטינה" וההרצאה הזאת נועדה להתקיים בתאטרון או באחד ממועדוני התרבות.⁴⁹

סגן ראש העיר תמך תמיכה נלהבת בתכניתו של שולמן ואף הורה למחלקת המשק העירונית (gorkomkhoz) לסייע בהקמת האנדרטה והעירייה סיפקה את כל הרישיונות הדרושים . מצויד ברישיונות התייצב שולמן ב-18 בנובמבר 1948 בביתו של נציג הסובייט לענייני דתות במחוז מתוך תקווה כי יקבל את הסכמתו להצבת האנדרטה. ואולם נציג הסובייט פנה אל הוועד העירוני של המפלגה הקומוניסטית והתלונן על ההתנהגות "הבלתי נאותה של העירייה בעניין הזה". בעקבות זאת נוצר מתח בין עיריית דניפרופטרובסק ובין נציג הרשות המרכזית (הסובייט לענייני דתות), וועד המפלגה הקומוניסטית בעיר אמר היה להיות הפוסק בנושא. ועד המפלגה התייצב לצד נציג הרשות המרכזית וגינה את אנשי העירייה על "חוסר ערנות פוליטית". בעקבות הגינוי הועברו מתפקידיהם כמה פקידים בעירייה ואחדים הוצאו משורות המפלגה. נציג הסובייט לענייני דתות סילק מתפקידו את סגן ראש הקהילה הדתית שולמן ואת רב הקהילה שתמך בו. השניים שחששו שהם עלולים להיארסר, עזבו את העיר ב-1950. שולמן עבר להתגורר בנובוסביבירסק (Novosibirsk) ורב הקהילה היגר ללנינגרד.⁵⁰ הניסיון להקים יד לנרצחי השואה בדניפרופטרובסק מלמד אפוא על פעילות יהודית נרחבת

⁴⁹ דין-וחשבון של נציג סלע"ד באוקראינה לחודשים אוקטובר-דצמבר 1948; TsGAOUU. RG 1, List 23, File 5667, pp. 59-60; תזכיר על פעולות כלי הקודש מאפריל 1949 שם, עמ' 93-92. דין-וחשבון על הדת היהודית בברית=המועצות מ-18 במרס 1949; Gosudarstvennyi Arkhiv Rossiiskoi Federatsii (GARF) RG R-6991, List 4, File 23, pp. 31-32.
⁵⁰ שם.

ועיקשת בעניין הצבת אנדרטאות לקרבנות השואה מתוך ניצול מרבי של היעדר הוראות מפורשות וחד משמעיות האוסרות זאת.

במחוז ז'יטומיר (Zhitomir) נעשו כנראה ניסיונות להנצחת קרבנות השואה בשתי ערים – ניסיון צנוע בעיר נובוגרד-וולינסקי, שבה סידרה הקהילה "ארבעה קברי אחים... גידרה אותם והציבה מצבות עם כתובות ביידיש וברוסית",⁵¹ וניסיון אחר בברדיצ'ב (Berdichev), שבה פעלה הקהילה כחמש-עשרה שנה להצבת אנדרטה במקום קבורתם של קרבנות השואה.

רוב יהודי ברדיצ'ב וגם חלק מיהודי הסביבה נרצחו במרחק של כארבעה ק"מ מן העיר, בדרך המובילה לכפר רומאנובקה (Romanovka) סמוך לשדה תעופה צבאי.⁵² זמן קצר לאחר שחרור העיר ולאחר התארגנותה של הקהילה החלה זו לפעול להצבתה של אנדרטה במקום הרצח. רשויות העיר והצבא התנגדו לתכנית הזאת וב-1946 נדרש ראש הקהילה הדתית מטלר (Metler) להפסיק את פעילותו בעניין הקמת האנדרטה, אבל הוא הצהיר בגאווה: "אני פעלתי למען הדתיים ולמען יהודים בכלל... ובכל מקרה נבנה... אנדרטאות לקרבנות הפשיזם..."⁵³ מאחר שלא נתאפשר להם להציב אנדרטה במקום הרצח, בנו יהודי ברדיצ'ב כמה מצבות סמליות לקרבנות השואה בבית הקברות היהודי. ואולם הם לא ויתרו בכך על הצבת אנדרטה במקום הרצח והפעילות להגשמת המטרה הזאת נמשכה גם בסוף שנות הארבעים ובראשית שנות החמישים.⁵⁴ ואכן בראשית 1953, כלומר בזמן שהמדיניות האנטישמית הגיעה לשיאה ב"עלילת הרופאים", עלה בידי הקהילה לאחר מאמצים רבים להציב יד במקום קבורתם של קרבנות השואה, אך זו נעלמה כעבור זמן קצר.⁵⁵ אחרי מותו של סטלין חידשה הקהילה את פעולתה למען הקמתה של אנדרטה במקום הרצח. באמצע שנות החמישים חידשו את איסוף הכספים בשביל מטרה הזאת. בין התורמים היו יהודים שהתגוררו באותו הזמן במוסקווה, בלנינגרד, בקייב ובערים אחרות. הודות למגעים עם מפעל לעיבוד אבן, ובעיקר הקשרים הלא פורמליים עם מנהל המפעל, מסיס (Mesis), הוקמה האנדרטה ועליה חרוטה הכתובת ביידיש או בעברית (Evreiskii), שמשמעו יהודית יכול להתייחס לשתי השפות במידה שווה). הכתובת ברוסית אמרה: "כאן נחים גופותיהם של

⁵¹ דין-וחשבון על הקהילה היהודית בנובוגרד-וולינסקע מ-2 במרס 1948; TsGAVOU, RG 4648, List 2, File 37, p. 38

⁵² ראה: J.Garrard, C.Garrard, *The Bones of Berdichev: The Life and Fate of Vasily Grossman* (New York: The Free Press, 1996), pp. 175-176

⁵³ דין-וחשבון של נציג סלע"ד באוקראינה לחודשים אוגוסט-אוקטובר 1946; TsGAOUU, RG 1, List 23, File 4555,

p. 392; דין-וחשבון של נציג סלע"ד במחוז ז'יטומיר על ביקורו בברדיצ'ב ב-1949; TsGVOU, RG 4648, List 2, File 65, p. 22

שם, עמ' 21-28.⁵⁴

⁵⁵ S. Elisavetskii, "Berdichev – ot vzniknoveniia evreiskoi obshchiny do nashikh dnei," *"Shtetl" iak fenomen evreiskoi istorii* (Kiev: n.p., 1999), p. 44

תושבי המקום ושבויי המלחמה שנורו בצורה חייטית בידי הפשיסטים ההיטלראים בשנים 1942-1941". הכתובת, על-כל-פנים ברוסית, לא ציינה במפורש שרוב הנרצחים במקום היו יהודים, והדבר נרמז באותיות העבריות שנחרטו עליה. עלות הכנתה של האנדרטה והצבתה הייתה אמורה להיות 20,000–25,000 רובל, ונראה שהסכום הזה היה ברשותה של הקהילה.

למודי ניסיון מראשית שנות החמישים השקיעו אנשי הקהילה מאמץ רב כדי לזכות הפעם ברשות מפורשת להציב את האנדרטה סמוך לשדה התעופה. לשם כך הוזמנו כמה מקציני היחידה שהפעילה את השדה למפעל שבו הוכנה האנדרטה והדעת נותנת שכמה מהם גם זכו למתנות מסוימות. משנסתיימה בנייתה של האנדרטה ואנשי הקהילה סברו שיש סיכוי רב שהפעם תיענה בקשתם בחיוב, פנה ראש הקהילה, יצחק בן אברהם חמלניצקי (Khmel`nitskiy), במאי 1958 אל מיפקדת היחידה הצבאית שהייתה מופקדת על שדה התעופה בבקשה להתיר לקהילה להציב את האנדרטה ולחנוך אותה בטקס פומבי. סגן מפקד היחידה לא רצה לקבל עליו את מלוא האחריות ולכן פנה בשאלה אל מנהל מחלקת התכנון העירונית. בתשובה שקיבל הודגש שמצבות לנספים בימי מלחמת המולדת הגדולה ניתן להציב בבתי קברות ולא במקומות ציבוריים, ושאר בשר הרוצים בכך רשאים להעביר את גופות יקיריהם מקברי האחים לבתי העלמין האלה. התשובה הזאת לא סיפקה כמובן את יהודי ברדיצ'ב והם הפעילו את קשריהם הרבים כדי להשפיע על מפקד הדיוויזיה מאגרין (Magerin) ששדה התעופה נמצא בתחום פיקודו. הם עירבו בעניין גם את מפקד פיקוד העורף לשעבר של הדיוויזיה ה-32, ספיבאק (Spivak), שהיה מיווד עם אביו של מפקד שדה התעופה בימי מלחמת העולם השנייה. ואכן בעקבות הפעילות הנרחבת הזאת, שהיו מעורבים בה יהודים רבים מברדיצ'ב, הורה מפקד הדיוויזיה לאפשר את הצבתה של האנדרטה בתוך שדה התעופה. הוראה זו נתקבלה בשמחה רבה ונקבע שטקס גילוי האנדרטה יתקיים ב-2 ביוני 1958, בשעות 10 עד 12. אנשי הקהילה באו במגע עם רשות התחבורה העירונית והוסדר, כי בזמן טקס הפתיחה יועמדו לרשות הציבור אוטובוסים רבים ועל-פי התכנית היו אמורים לנאום במקום כמה מאנשי הקהילה וגם נציגים בולטים של הרשויות. ואולם ברגע האחרון שובשה התכנית, כנראה בידי אישים מן הרשויות המקומיות או מקייב, ונאסר להציב את האנדרטה וכמה אנשים שהיו מעורבים בדבר, ובעיקר ספיבאק, הובאו לבירור בוועד המפלגה הקומוניסטית בעיר וננזפו קשות.⁵⁶ מאחר שלא נתאפשר

⁵⁶ כשיצא ספיבאק מן הבירור במפלגה אמר לסובבים אותו: "אל תדאגו למתים, הצילו את החיים"; Gosudarstvennyi Arkhiv Zhitomirskoi Oblast, RG R-4954, List 4s, File 3, p. 40.

להציב את האנדרטה במקום הרצח הציבו אותה בבית הקברות היהודי,⁵⁷ ומקום הרצח נותר מוזנח לפחות עד ראשית שנות התשעים.⁵⁸

במשך 15 שנה נאבקו אפוא יהודי ברדיצ'ב להצבת אנדרטה על קבר יקיריהם שנספו בשואה. המאבק הממושך הזה שהיו מעורבים בו יהודים רבים משכבות שונות של הציבור, השאיר ללא ספק צלקת עמוקה בלבם של יהודים לא מעטים.

סיכום

בימים האלה כאשר ממסדים, עיריות ואף ממשלות בכל רחבי אירופה וארצות-הברית, עוסקים בהנצחת השואה ובהצבת אנדרטאות לקרבנותיה, חובה לשלב בזיכרון ההיסטורי גם את אלפי היהודים שהשקיעו מאמצים בלתי נלאים במשך שנים למען הנצחת קרבנות השואה ברחבי ברית-המועצות מתוך מחויבות עמוקה ועל-אף התנגדותן של הרשויות.

החומר הראשוני שהובא במאמר הזה יש בו כדי ללמד שבקרב יהודי ברית-המועצות, בדומה לקיבוצים היהודיים ברוב מדינות מזרח אירופה, פעמה שאיפה עזה להנציח את קרבנות השואה. פעילות אינטנסיבית בתחום הזה התנהלה במשך שנים ולא פסקה גם בימיו האחרונים של סטלין. אמנם העשייה להנצחת השואה התנהלה בשם הקהילה הדתית או אנשים שהיו קשורים עמה, אך היא הקיפה שכבות רחבות ביותר של הציבור היהודי וזו הייתה אולי אחת הסיבות להתנגדות הנמרצת של הרשויות לקיומן של עצרות זיכרון ולהקמתן של אנדרטאות.

הקהילות הדתיות וכמוהן גם הרשויות הבינו היטב את המשמעות הרחבה של הפעילות להנצחת השואה. הקהילות ידעו למעשה שהפעילות הזאת חורגת מן התחום הדתי בלבד ויש בו כדי לאחד את האוכלוסייה היהודית כולה, ובכלל זה אנשים שהיו רחוקים מן הדת או אף אנטי-דתיים מובהקים. ההיבט הזה לא נעלם גם מעיניהן של הרשויות שסברו בצדק שהפעולות האלה מחזקות את התודעה היהודית הלאומית הקיבוצית. ואכן מקומות רבים שהוצבו בהם אנדרטאות או סודרו קברי האחים של קרבנות השואה, נעשו אתרים של עלייה לרגל של יהודים רבים על משפחותיהם.⁵⁹ עשיית ההנצחה שימשה אפוא גורם מאחד שהיה מנוגד למדיניות "האטומיזציה" של היהודים שנקט השלטון בשנים ההן.

⁵⁷ דין-וחשבון של סלע"ד במחוז ז'יטומיר לשנת 1958, שם, עמ' 37-40.
⁵⁸ צילום שנעשה ב-1991 נראה המקום מוזנח ורק מצבה אחת ועליה מגן דוד מונחת בשדה פתוח. ראה: Garrard, *Bones of Berdichev*, p. 247.
⁵⁹ צילומים של התכנסויות כאלה, כנראה בשנים הראשונות שאחרי המלחמה כפי שניתן לשפוט על פי הלבוש, בסביבות הערים ז'יטומיר ורובנו (Rovno) באוקראינה ראה: Gitelman, *A Century of Ambivalence*, p.184; Idem, "The Soviet Politics," p. 146

שלא כמדינות אחרות של מזרח אירופה, גם הקומוניסטיות, שלא הייתה בהן התנגדות נחרצת להנצחת השואה, נאלצו יהודי ברית-המועצות לא רק להשקיע מאמצים גדולים במימונה של כל פעולה בתחום הזה בהיעדר כל סיוע מבחוץ, אלא גם לתמרן בין הרשויות הסובייטיות השונות כדי להגשים, אפילו חלקית ולעתים קרובות ללא הצלחה, אחדות מתכניתיהם בתחום הזה, עובדה המלמדת על החשיבות הרבה שייחסו היהודים האלה להנצחת השואה.

מקור: יד ושם קובץ מחקרים, ל, ד' זילברקלנג (עורך), יד ושם, תשס"ב, עמ' 221-240.